

«ЖОЛ» ҰҒЫМЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ: ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ЖАҒАНДЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ФИЛОСОФИЯНЫҢ СИНТЕЗІ

Ы.Ж. Анламасова¹, М.М. Манасова¹, Т.М. Садыкова²

АНДАТПА

Жаһандық экологиялық дағдарыстың философиялық тамыры «жол» ұғымының экологиялық аспектісі арқылы зерттеледі. Зерттеудің басты ұстанымы – қазіргі экологиялық дағдарыс тек технологиялық немесе саяси мәселе емес, ол адамзаттың табиғатпен қарым-қатынасындағы философиялық бағдардың бұзылуының салдары. «Жол» (қаз. жол, грек. hodos, араб. тарик) ұғымы осы бағдарды қалпына келтірудің концептуалдық негізі ретінде талданады. «Жолдың» экологиялық аспектісі үш деңгейде ашылады: онтологиялық – табиғаттың өз заңдылықтарымен үйлесімді болу, гносеологиялық – ғылыми және дәстүрлі экологиялық білімнің синтезі, аксиологиялық – табиғат алдындағы моральдық жауапкершілік. Батыс экологиялық философиясы мен шығыс дәстүрлерінің (даосизм, буддизм) салыстырмалы талдауы арқылы «жолдың» трансмәдени экологиялық мазмұны айқындалады. Қазақ мәдениетіндегі «жол» коды – «Жер-Ана» концептісі, Жер-Су культі, тыйымдар жүйесі, фольклор – батыстық эоцентристік этиканың тәжірибелік үлгісі болып табылады және жаһандық экологиялық философияның теориялық тұжырымдарын мәдени-тәжірибелік деңгейде толықтырады. Бұл синтез заманауи экологиялық саясат, білім беру жүйесі мен БҰҰ Тұрақты даму мақсаттарын іске асырудың мәдени-философиялық ресурсы ретінде практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: «жол» ұғымы, экологиялық философия, табиғатпен үйлесімділік, қазақтың экологиялық мәдениеті, терең экология, тұрақты даму, экологиялық этика.

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

²С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:

М.М. Манасова,
miramanassova@mail.ru

Сілтеме:

Анламасова Ы.Ж., Манасова М.М., Садыкова Т.М. «Жол» ұғымының экологиялық аспектісі: қазақ мәдениеті мен жаһандық экологиялық философияның синтезі // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №3 (109). – Б. 36-47. – DOI: 10.48010/vpa1bz63

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 11/05/2026
Қабылданды: 17/08/2026
Онлайн жарияланды: 30/09/2026

Экологический аспект понятия «путь»: синтез казахской культуры и глобальной экологической философии

Аннотация. Философские корни глобального экологического кризиса исследуются через экологический аспект понятия «путь». Основной принцип исследования заключается в том, что современный экологический кризис – это не просто технологическая или политическая проблема, а следствие нарушения философского ориентира человечества во взаимоотношениях с природой. Понятие «путь» (каз. жол, греч. hodos, араб. тарик) анализируется как концептуальная основа восстановления этого ориентира. Экологический аспект «пути» раскрывается на трёх уровнях: онтологическом – гармония с естественными законами природы, гносеологическом – синтез научного и традиционного экологического знания, аксиологическом – моральная ответственность перед природой. Посредством сравнительного анализа западной экологической философии и восточных традиций (даосизм, буддизм) выявляется транскультурное экологическое содержание «пути». Экологический код «пути» в казахской культуре – концепт «Жер-Ана» (Мать-Земля), культ Жер-Су, система запретов, фольклор – является практической моделью западной эоцентристской этики и дополняет теоретические построения глобальной экологической философии на культурно-практическом уровне. Данный синтез имеет практическое значение как культурно-философский ресурс для реализации современной экологической политики, системы образования и Целей устойчивого развития ООН.

Ключевые слова: понятие «путь», экологическая философия, гармония с природой, казахская экологическая культура, глубинная экология, устойчивое развитие, экологическая этика.

The Ecological Dimension of the Concept of «Path»: a Synthesis of Kazakh Culture and Global Ecological Philosophy

Abstract. The philosophical roots of the global ecological crisis are explored through the ecological dimension of the concept of “path”. The core principle of the study is that the current ecological crisis is not merely a technological or political issue, but a consequence of a breakdown in humanity’s philosophical orientation toward nature. The concept of “path” (Kazakh: jol, Greek: hodos, Arabic: tariq) is analyzed as a conceptual framework for restoring this orientation. The ecological dimension of the “path” unfolds on three levels: ontological – harmony with nature’s own laws; epistemological – the synthesis of scientific and traditional ecological knowledge; axiological – moral responsibility toward nature. Through a comparative analysis of Western environmental philosophy and Eastern traditions (Taoism, Buddhism), the transcultural ecological content of the “path” is identified. The ecological code of the “path” in Kazakh culture – the “Zher-Ana” (Mother Earth) concept, the Zher-Su cult, the system of prohibitions, and folklore – serves as a practical model of Western ecocentric ethics and complements the theoretical constructs of global environmental philosophy at the cultural-practical level. This synthesis has practical significance as a cultural-philosophical resource for contemporary environmental policy, education systems, and the implementation of the UN Sustainable Development Goals.

Keywords: Concept of “Path”, Ecological Philosophy, Harmony With Nature, Kazakh Ecological Culture, Deep Ecology, Sustainable Development, Ecological Ethics.

Kіpіcne

Қазіргі жаһандық экологиялық дағдарыс адамзаттың табиғатпен қарым-қатынасын түбегейлі қайта қарауды қажет етеді. Алайда мәселе тек технологиялық немесе саяси шешімдерде емес, ол ең алдымен адамның өзін табиғатқа қатысты қандай орында көретіндігімен байланысты философиялық мәселе болып табылады. Осы мәселеге жауап іздеу барысында философиялық ой-пікірдегі «жол» (грек. *hodos*, араб. *тариқ*, қаз. *жол*) метафорасы ерекше әдіснамалық мәнге ие болады. Жол тек қозғалыс траекториясы ғана емес, сонымен қатар болмыстың мәнін, мақсатты бағдарды және іс-әрекет этикасын білдіретін күрделі онтологиялық-аксиологиялық ұғым ретінде қарастырылады.

«Жолдың» экологиялық аспектісі осы тұрғыдан алғанда өте маңызды. Неге? Себебі ол бір баламаны ұсынады. Антропоцентристік «табиғатты бағындыру жолына» қарама-қарсы – табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің тұтас философиясы. Дәстүрлі экологиялық білім көбінесе фрагментарлы немесе утилитарлы сипатта болады. Ал «жолдың» экологиялық өлшемі адам мен табиғат арасындағы тепеңдікті онтологиялық деңгейде негіздеуге мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндік батыстық рационализм мен шығыстық соның ішінде қазақтың көшпелі дүниетанымын синтездегенде айқын көрінеді. Қазақ мәдениетінде «жол» – нақты мағынаға ие ұғым. Ол жер-су аруағына құрмет, киені сақтау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану сияқты қағидалармен тікелей байланысты жанды концепт. Бірақ міне, қызық

жайт, «жол» ұғымының экологиялық аспектісі ғылыми зерттеулерде жеткілікті түрде қарастырылмаған. Қолданыстағы еңбектерде «жол» көбінесе не этикалық-рухани категория, не дербес ғылыми сала ретінде талданады. Ал философиялық синтез, әсіресе қазақ мәдениеті контекстінде, назардан тыс қалып отыр. Осы олқылықты толтыру – мақаламыздың басты мақсаты. Біз «жолдың» экологиялық аспектісін табиғатпен үйлесімділік философиясы тұрғысынан жүйелі түрде талдамақпыз. Ол үшін бірнеше міндет қойдық. Біріншіден, «жол» ұғымының философиялық-экологиялық эволюциясына назар аударамыз. Екіншіден, үйлесімділіктің негізгі теориялық параметрлерін анықтаймыз. Үшіншіден, қазақ мәдениетіндегі «жолдың» экологиялық кодын ашамыз. Төртіншіден, заманауи экосаясат үшін практикалық ұсыныстар береміз.

Зерттеуіміз экологиялық этика, герменевтика және компаративистика әдіснамасына сүйенеді. Алынған нәтижелер «жолдың» экологиялық аспектісін тек метафора ретінде ғана емес, сонымен бірге нормативтік-практикалық категория ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Әдіснама

Зерттеудің нысаны – «жол» ұғымының экологиялық аспектісі. Ол бір ғана пәннің шеңберіне сыймайды. Бұл ұғым философия, экология, мәдениеттану және лингвистиканың тоғысында орналасқан. Сондықтан үш деңгейлі әдіснамалық стратегияны таңдадық. Біз диалектикалық әдісті қолдандық. Ол «жол» ұғымының эволю-

циясын ішкі қайшылықтар арқылы ашуға мүмкіндік береді. Қандай қайшылықтар? Мысалы, антропоцентризм мен экоцентризм арасындағы. Немесе «бағындыру» мен «үйлесімділік» арасындағы. Феноменологиялық редукция арқылы (Эдмунд Гуссерль) «жолдың» күнделікті мағынасынан тыс онтологиялық мазмұнын анықтадық. Яғни, оның таза санадағы экологиялық өлшемі. Герменевтикалық әдіс (Ханс-Георг Гадамер) бізге қазақтың дәстүрлі фольклорлық мәтіндерін басқаша түсінуге көмектесті. Біз оларды тек тарихи дерек ретінде емес, қазіргі экологиялық дискурспен диалогтағы мәдени мұра ретінде қарастырдық. Екінші деңгей – салыстырмалы талдау. Компаративистикалық әдіс арқылы бірнеше мәдениеттегі «жол» ұғымының семантикасын салыстырдық: қазақ, түркі, моңғол және үнді-еуропалық. Зерттеудің мақсаты – ұлттық ерекшеліктер мен әмбебап экологиялық принциптерді ажырату. Жүйелік талдау бізге «жолды» тұтас концептуалды жүйе ретінде модельдеуге мүмкіндік берді. Бұл жүйе үш өлшемнен тұрады: экологиялық, онтологиялық, аксиологиялық. Үшінші деңгей – эмпирикалық база. Зерттеу барысында қазақ фольклорының таңдамалы мәтіндеріне сапалық контент-талдау жасалды. Нәтижеде «жол» ұғымының экологиялық символизмін анықтадық. Сонымен қатар, Батыс Қазақстан өңірінде дәстүрлі мал шаруашылығын жалғастырып отырған отбасы өкілдерімен сараптамалық сұхбаттар өткіздік. Осылайша теориялық тұжырымдарды растайтын эмпирикалық деректер алдық. Сонымен қатар, философиялық-экологиялық дискурстағы «жолды» талдаған ғылыми еңбектерге жүйелі шолу жасалды.

Негізгі бөлім

«Жолдың» экологиялық өлшемі – тарихи-философиялық талдау

«Жол» деген ұғым грекше «ὁδός», латынша «*via*», арабша «*ṭarīq*» деп аталады. Әр тілде әртүрлі, бірақ мәні бірдей. Бұл – философия тарихындағы ең көне әрі ең кең тараған метафоралардың бірі. Негізгі? Себебі ол өте қарапайым әрі терең мәнді қозғалыс мағынаны білдіреді. Бірақ тек қозғалыс қана емес. Осы қозғалыстың қалай болуы керектігі, қандай ережелермен жүруіміз қажеттігі –

міне, осы этикалық тұрғы «жолды» ерекше етеді. Яғни, қай бағытқа баруымыз, қандай жылдамдықпен, қандай мақсатпен – осының бәрі «жол» ұғымының ішінде жатыр. Дәл осы этикалық өлшем «жолды» экологиялық категория ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бір ғана дәстүрдің ішінде емес, әртүрлі мәдениеттерде, бір-біріне тәуелсіз, параллель түрде адамдар осыған ұқсас ойларға келген. Бұл кездейсоқтық па? Біздің пайымдауымыз бойынша, бұл – адам табиғатының тереңінде жатқан ортақ құндылықтардың көрінісі. Ежелгі қытай философиясында бұл байланыс айқын көрінеді. «Дао» дегеніміз – табиғаттың өзіндік ағымы. Ол сонымен бірге «оған қарсы әрекет етпеу» қағидасын негіздейді. Лао-цзы өзінің «Дао дэ цзин» еңбегінде былай дейді. Ол мынадай тізбекті ұсынады: «Адам жердің заңына бағынады, жер көктің заңына бағынады, көк даоның заңына бағынады, ал дао өзінен-өзі болады» [1, 28 б.].

Зер салып қарасақ, бұл құрылымда адам табиғаттан жоғары тұрған жоқ. Керісінше, адам табиғаттың бір бөлігі ретінде қарастырылады. Сондықтан біздің көзқарасымыз, заманауи экологиялық этиканың басты постулаттарын да осы логиканың ғылыми тілдегі басқаша нұсқасы деп түсінуге болады.

Антикалық дәстүрде «жол» ұғымына тікелей экологиялық мән берілмеген. Бірақ осы дәстүрдің бір туындысы – «орта жол» принципі (грекше μέσότης). Ол экологиялық этика үшін өте маңызды теориялық негіз бола алады. Аристотельдің «Никомах этикасында» бұл принципті іс-әрекет этикасының іргетасы ретінде түсіндіреді. Оның ойынша, артықшылық та, жетіспеушілік те үйлесімсіздікке әкеледі. Ал ізгілік ортада орналасады. Енді осы логиканы табиғатпен қарым-қатынасқа қолданып көрейік. Сонда не шығады? Табиғи ресурстарды шамадан тыс пайдалану да, олардан толық бас тарту да экологиялық тепе-теңдікті бұзады. Сондықтан да, «алтын орта» ұстанымын тұрақты даму тұжырымдамасының антикалық негізі деп қарастыруға әбден болады.

Ортағасырлық ислам философиясына көз жүгіртсек, «жол» (араб. ṭarīq) деген ұғым көбінесе рухани жетілу траекториясы ретінде сипатталады. Бірақ бұл тек руханилық қана емес. Ол сонымен бірге табиғатты аманат ретінде сақтау идеясы-

мен де тығыз байланысты. Мәселен, Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қаласында» табиғатпен үйлесімді қоғам дамуының маңызды алғышарты деп қарастырады. Осы тұста қызық бір жайт байқалады, яғни «жол» ұғымы жеке адамның рухани ізденісінен басталып, қоғамдық деңгейдегі экологиялық жауапкершілікке дейін кеңейіп отыр.

Енді жоғарыда қарастырылған үш дәстүрді салыстырып көрейік. Даосизм, антикалық этика және ислам философиясы барлығы «жолдың» экологиялық өлшемін әртүрлі тілдік-мәдени формада тұжырымдайды. Біреуі табиғат ағымына бағынуды айта, екіншісі артықшылықтан аулақ болуды ұсынады, үшіншісі аманатты сақтау қажеттігін негіздейді. Қарасаңыз, бұл үш принциптің логикасы бір. XX ғасырда бұл логика экологиялық философияның өзекті категориясына айналды. Неге? Себебі адамдар индустриалдық өркениеттің табиғатқа қандай зиян келтіргенін нақты көрді. Зиянның ауқымы айқындалған сайын, философтар да бір ғана мәселені айта бастады, яғни адамзаттың «жолдан тайып» бара жатқандығы және оны қалпына келтірудің жолдарын іздей бастады.

Осы бағыттағы ізденістердің ішіндегі ең ықпалдысы – Арне Нестің терең экология тұжырымдамасы. Несс батыстық өркениеттің антропоцентристік бағдарын сынға алады. Оның ойынша, табиғатты бағындыру мен ресурстарды шамадан тыс тұтынуға негізделген даму моделі – бұл «жолдан ауытқу» деп сипаттайды. [2, 108 б.]. Сондықтан Несс «эко-дао» деген концепцияны ұсынады. Бұл концепция бойынша, адам табиғаттың иесі емес, керісінше, оның құрамдас бөлігі. Ал «жол» дегеніміз – табиғаттың өзіндік ағымымен үйлесімді әрекет ету ғана. Осыдан келіп, Несс даостық «дао» логикасын XX ғасырдағы экологиялық дағдарыс контекстінде қайта пайымдайды.

М. Хайдеггер «жол» ұғымының экологиялық қырын онтологиялық тұрғыдан талдайды. Ол «Орман жолдары» деген метафораны қолданады. Бұл метафораның мәні неде? Ол техногендік ойлаудан шығудың философиялық мүмкіндігін көрсетуге бағытталған. Техногендік ойлау дегеніміз – табиғатты тек ресурс ретінде қарастыру ұстанымы. Хайдеггердің тағы бір маңызды ұғымы – «Gelassenheit» (дүниені «еркін жіберу», оған зорлықсыз қатынас). Бұл ұғым адам мен табиғат арасындағы бай-

ланысты бағындыру немесе бағыну деген екі нұсқадан тыс қарастырады. Оның көзқарасы бойынша, бұл байланыс – үйлесім мен ашықтыққа негізделген болмыс тәсілі [3, 115 б.].

Хайдеггер үшін «жол» – тек қозғалыс траекториясы емес. Ол – болмыстың тәсілі. Бұл түсінік Нессің этикалық тұжырымдарын онтологиялық деңгейде толықтырады. Бұл интерпретация арқылы Несс «қалай өмір сүру керек» десе, Хайдеггер «болмыс деген не» деген сұраққа жауап іздегенін түсінеміз.

Несс пен Хайдеггердің ізденістері заманауи экологиялық философияда «жол» ұғымының мазмұнын қайта анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде «жол» енді тек бағытты білдірмейді. Ол адамзаттың табиғатпен қарым-қатынасының сапалық сипаттамасына айналды. Енді осы сапаны түсіну үшін «жолдың» экологиялық аспектісін үш деңгейлі құрылым ретінде қарастырайық. Бұл деңгейлер бірін-бірі алғышарттай отырып, яғни иерархиялық байланыста зерттеледі.

Онтологиялық деңгей – ең бастапқы. Мұнда «жол» табиғаттың өзінің болу тәсілі ретінде түсіндіріледі. Мысалға қарайық. Су айналымы, энергия ағыны, түрлердің эволюциясы – бәрі табиғаттың өз «жолымен» жүреді. Басқаша айтқанда, табиғат ішкі заңдылықтарына бағынады. Экологиялық философияның онтологиялық міндеті – осы заңдылықтарды тану. Ал климаттық дағдарыс, ол дәл осы деңгейдегі бұзылыстың айқын көрінісі. Себебі адамзаттың техногендік жолы табиғаттың өз жолымен қайшылыққа түссе, биосфера деградацияға ұшырайды. Сондықтан бір талап туындайды, яғни адамзат іс-әрекетінің траекториясы табиғаттың ішкі заңдарымен үйлесімді болуы тиіс. Міне, бұл – онтологиялық деңгейдегі басты мәселе.

Алдыңғы шарт орындалса, сонда ғана гносеологиялық міндет алға шығады. Себебі табиғаттың «жолы» бар болса, оны тану керек. Дәстүрлі экологиялық білім осы танымды тұтас түрде жүзеге асырған – ол фольклор мен шаруашылық практика арқылы жүрді. Бұл түсінікте адам мен табиғат ажырамас бірлікте қарастырылды. Ал қазіргі ғылым ше? Ол фрагментарлы сипатқа ие. Қазіргі ғылым жеке процестерді талдауға бағытталған, сондықтан тұтас жүйелік көзқарасты жиі елемейді. С.Н. Глазачевтің экологиялық мәдениет туралы концепци-

ясы осы мәселеге басқаша қарайды. Оның ойынша, білімнің дұрыс жолы тек фактілерді меңгерумен шектелмейді. Ол табиғатқа деген тұтас дүниетанымдық қатынасты қалыптастыруды көздейді. Сондықтан С.Н. Глазачев ғылыми және дәстүрлі білімнің синтезін талап етеді [4, 11 б.]. Зерттеу көрсеткендей, бұл өте маңызды ескерту.

Енді синтез жүзеге асса, аксиологиялық деңгей қалыптасады. Бұл – моральдық міндет. Басқаша айтқанда, табиғаттың өз жолы бар, оны тануға болады. Сонда бір нәрсе туындайды, ол жолды бұзбау этикалық талапқа айналады. Бұл заңды процесс деп ойлаймыз. А. Несс терең экологияда осы қағиданы өте айқын тұжырымдайды. Оның пікірінше, әрбір тірі организмнің өмір сүруге құқығы бар. Бұл құқық адамға пайдалы ма, әлде жоқ па, оған тәуелді емес [5, 65 б.]. Г. Йонастың жауапкершілік принципі де дәл осы деңгейде көрінеді. Ол болашақ ұрпақтар алдындағы міндеттемені айтады. Бұл міндеттеме табиғаттың «жолын» бұзбай сақтаумен байланысты [6, 78 б.]. Бір қызығы, Несс те, Йонас та бір нәрсені меңзеп тұр: табиғаттың өз құндылығы бар.

Экологиялық этика парадигмалары және табиғатпен үйлесімділік

«Үйлесімділік» ұғымы табиғатпен қарым-қатынас философиясының өзегі. Бірақ оның мазмұны бір мәдениетте немесе бір тарихи кезеңде қалыптасқан жоқ. Керісінше, бұл ұғым экологиялық этиканың үш парадигмасы арасындағы теориялық полемикада айқындалды. Осы үш парадигманы түсінбейінше, «жолдың» экологиялық аспектісін негіздеу мүмкін емес.

Антропоцентристік парадигма.

Бұл көзқарас бойынша, адам табиғаттағы ең жоғарғы құндылық. Ал табиғат – оның қажеттіліктерін қанағаттандыратын құрал ғана. Осы тұрғыдан «үйлесімділік» дегеніміз – табиғатты тиімді пайдалану, яғни адам мүддесін оңтайландыру. XX ғасырдың екінші жартысына дейін батыс өркениеті осы логикамен дамыды. Л. Уайт өзінің «Біздің экологиялық дағдарысымыздың тарихи тамырлары» атты еңбегінде [7, 1304 б.] иудео-христиандық дәстүрде адамның табиғаттан жоғары қойылуы экодағдарыстың рухани алғышарты екенін көрсетті. Осыдан кейін антропоцентризмді сынау философиялық пікірталастың басты бағытына айналды.

Экоцентристік парадигма. Бұл бағыт антропоцентризмнің шектеулерін еңсеруге тырысады. А. Леопольд, Х. Ролстон, Дж.Б. Калликоттың еңбектерінде этикалық қауымдастықтың шекарасы кеңейеді. Ол тек адамдармен шектелмей, топырақты, суды, өсімдіктер мен жануарларды да қамтиды. Леопольдтың «жер этикасының» басты қағидасы қарапайым: әрекет тек тірі қауымдастықтың тұрақтылығы, тұтастығы мен сұлулығы сақталған жағдайда ғана дұрыс [8, 125 б.]. Экоцентризм аясында «үйлесімділік» адам мен табиғаттың симбиоздық әрі тең құқықты қарым-қатынасы. Ол антропоцентризмнің пайдалану логикасынан да, биоцентризмнің жеке организмге шектелген тәсілінен гөрі терең. Осы үш парадигманың эволюциясы бізді бір маңызды сұраққа алып келеді, яғни олардың қайсысы «жолдың» экологиялық аспектісін дәлірек тұжырымдайды? Жауап тікелей емес, бірақ батыс пен шығысты салыстырғанда ол бірте-бірте айқындалады.

Батыс парадигмасы ұзақ уақыт антропоцентризмнің ықпалында болды. XX ғасырда бұл ұстаным қайта қарала бастады. Хайдеггердің «мейірімді тыңдауы» мен Нессің «эко-даосы» осы қайта қараудың жемісі. Бұл өзгеріс – зияткерлік ізденіс пен сыни рефлексияның нәтижесі. Ал шығыс парадигмасы ше? Ол үйлесімділік қағидасын дәстүрлі түрде сақтап келді. Даосизмде «дао» барлық болмыстың табиғи ағымы. Лао-цзының «дао өзінен-өзі болады» деген тұжырымы экоцентристік этиканың метафизикалық негіздерінің бірі. Буддизмдегі «орта жол» ресурстарды тұтынудағы тепе-теңдікті этикалық қағида деңгейіне көтереді. Жапондық синтоизмде табиғаттың әрбір элементі – тау, өзен, ағаш – рухани субъект. Бұл Леопольдтың «жер этикасына» мазмұндық жағынан өте жақын.

Бұл салыстыру «жолдың» экологиялық аспектісіне қатысты маңызды теориялық қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Батыстық экоцентризм мен шығыстық үйлесімділік концепцияларының мазмұны бір. Бірақ оған жету жолдары әртүрлі. Батыста – сыни-зияткерлік қайта пайымдау. Шығыста – тәжірибелік-мәдени дәстүр. Қазақ мәдениеті осы екі бағыттың синтезін ұсынады. Бірақ бұл туралы мақаланың келесі бөлімінде айтылады.

Этикалық өлшем. Теориялық талдауды қорытындыламас бұрын «үйлесімділіктің»

этикалық өлшемін нақтылайық. «Жолмен» байланысты моральдық міндеттемелер қандай? Ганс Йонастың «жауапкершілік принципі» бойынша [6, 38 б.], адамзаттың болашақ ұрпақтар алдындағы басты міндеті – табиғатты сақтау. Ол Канттың категориялық императивін уақыт өлшемінде кеңейтеді. Яғни, жауапкершілік тек қазіргі адамдарға ғана емес, болашақ ұрпақтарға да таралады. Генри Шью климаттық этика аясында бұл міндетті нақтылай отырып, климаттың өзгеруін азайту экологиялық этиканың басым императиві екенін негіздейді [9, 14 б.].

Осы логиканы жалғастырып, экологиялық үйлесімділіктің этикалық императивтерін үш деңгейлі жүйе ретінде қарастыруға болады. Индивидуалды деңгейде бұл ресурстарды үнемдеу, қалдықтарды азайту және саналы тұтыну қағидаларын қамтиды. Қоғамдық деңгейде ластаушының жауапкершілігі қағидасы, экологиялық білім беру және тұрақты даму стратегиялары алға шығады. Планетарлық деңгейде биоалуантүрлілікті сақтау, климаттың өзгеруімен күресу және биосфераның тұтастығын қорғау міндеттері басымдыққа ие болады.

Бұл үш деңгей бір-бірінен тәуелсіз емес. Олар «жолдың» аксиологиялық өлшемінің жеке, қоғамдық және институционалдық көріністері ретінде байланысты. Сондықтан «жолдан таймау» дегеніміз бір мезгілде жеке адамның моральдық таңдауы, қоғамның құндылықтық бағдары және адамзаттың жаһандық стратегиясы. Осы үш деңгейдің бір мәдени кеңістікте тоғысуы бізді қазақ дәстүріндегі «жолдың» экологиялық кодына қайта оралу қажеттігін көрсетеді.

Қазақ мәдениетіндегі «жолдың» экологиялық коды

Қазақ экологиялық санасының онтологиялық негізі – «Жер-Ана» концептісі. Жерді аңандай көру, ананы күндей қастерлеу – бұл ұлтымыздың нанымына терең сіңген салт. Бұл ұстаным поэтикалық образ ғана емес. Ол табиғатқа ана ретінде қарап, оған зиян келтіруге моральдық шектеу қояды. Осылайша экологиялық мінез-құлықтың аксиологиялық негізі қалыптасады. Жер-Су культі бұл шектеуді ритуалдық деңгейде бекітті. Ежелгі түркілер жылына екі рет – көктемде және күзде – өзен жағасында немесе биік жерде Жер-Су рухына арнап рәсім өткізген. Бұл рәсімдердің экологиялық мәні, ол

табиғатпен өзара жауапкершілік қағидасына негізделген. Яғни, адам табиғаттан алғанын өтеуге, келтірілген зиянды қалпына келтіруге міндетті. Бұл логика 2-ші бөлімде талданған Г. Йонастың «жауапкершілік принципімен» үндеседі. Қазақ дүниетанымында ол «жол» ұғымымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан «жолдан таймау» дегеніміз – жерді аялау, суды құрметтеу, табиғи ресурстарды шектен тыс пайдаланбау. Бұл – символдық-этикалық код.

Онтологиялық қағида, яғни табиғатты кие және ана ретінде қабылдау, практикада нормативтік жүйе арқылы жүзеге асады. «Қазақтар табиғатпен тікелей байланыста болуды, оны қастерлеуді бала бойына тал бесіктен бастап сіңірген» [14]. Бұл құндылықтар құқықтық нормалар арқылы емес, тәрбие мен дәстүр арқылы берілген. Оның айқын көрінісі – тыйымдар жүйесі: «Жерді сабалама», «Бекерге шөп жұлма», «Судың да сұрауы бар», «Тауға қарап саусақ шошайтпа» [15, 45-48 бб.]. Бұл тыйымдардың ортақ логикасы бір – табиғатқа бағытталған агрессияны шектеу. Қажетсіз әсер етпеу, алған игілікке жауапкершілікпен қарау.

Этнограф Д. Катранның деректері бұл нормативтік жүйенің тек вербалды деңгейде ғана емес, нақты практикалық іс-әрекетте де жүзеге асқанын көрсетеді: «қазақтар белгілі бір жерден қоныс аударып кетіп бара жатқанда, ол аймақты толық тазалап, от жаққан орындарын топырақпен кеміп, ауылға ыңғайлап бұрған бұлақты қайта өз арнасына түсіретін болған» [14]. Бұл тәжірибе – қалдықсыз өмір сүрудің дәстүрлі үлгісі ғана емес. Ол сонымен бірге «жол» ұғымының экологиялық кодын практикада жүзеге асырудың нақты көрінісі. Адам кеткен кеңістік оның келуіне дейінгі табиғи күйіне барынша жақын қалуы керек.

Осы онтологиялық қағида мен нормативтік жүйені тілдік деңгейде сақтап, ұрпаққа жеткізген негізгі арна – фольклор. Қазақ фольклорында «жол» ұғымы тек қозғалыс бағытын білдірмейді. Ол адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінің этикалық коды. Бұл кодтың мазмұнын ашу үшін мақал-мәтелдерге жүгінейік. «Атадан мал қалғанша тал қалсын» – табиғи мұра материалдық игіліктен жоғары тұр. «Бұлақ көрсең, көзін аш» – табиғи ресурстарды сақтау және қалпына келтіру керек. «Ағаш тамырымен мықты, адам дос-жарымен мықты» – адам мен табиғаттың тіршілік логикасы бір [15,

51 б.]. Бұл нақылдар бір нәрсені айтады: адам табиғатпен үйлескенде ғана тұрақты дамуға қол жеткізеді. Бұл «жол» ұғымының экологиялық аспектісіне толық сәйкес келеді.

Қазақ дүниетанымындағы экологиялық сананың бастаулары одан да ертеде. Матриархат дәуіріндегі от пен су культтері – табиғат элементтерін қасиетті деп танудың алғашқы формалары. «Ұмай ана», «от ана» ұғымдары осы көзқарастың көне қабатын көрсетеді [16, 40 б.]. Бұл түсініктер кейін «жол» ұғымымен ұштасып, тыйымдар мен мақал-мәтелдердің онтологиялық негізіне айналды.

«Жол» ұғымының экологиялық коды төрт деңгейде бірдей жұмыс істейді: онтологиялық, ритуалдық, нормативтік, тілдік. Бұл – тұтас жүйе. Жүйенің ерекшелігі – ол «киелі табиғат» концепциясында синтезделеді [14]. Қазақ дәстүрлі дүниетанымында тау, өзен, көл, ағаш, жануарлар – бәрі рухани субъект. Сондықтан оларға зиян келтіру экологиялық қателік қана емес, моральдық тұрғыдан айыпталатын әрекет. Екінші бөлімде қарастырылған эгоцентризмге, яғни А. Леопольд еңбегіне зияткерлік ізденіс арқылы келсе, қазақ мәдениетінде бұл қағидалар тарихи тәжірибеден туған. Қазіргі кезеңде бұл жүйені заманауи ғылыми және саяси тілде қайта пайымдауға болады. «Обал болады» – саналы тұтыну этикасымен үндеседі. Жер-Су культіндегі жауапкершілік – ESG стандарттарымен сай келеді. Тыйымдар жүйесі – тұрақты даму принциптерімен ұштасады [14]. Сондықтан «жолдың» экологиялық коды тек тарихи-мәдени мұра ғана емес. Оны қазіргі экосаясат пен білім беру жүйесіне енгізудің теориялық негізі ретінде қарастыруға болады. Бұл бағыттағы нақты мүмкіндіктер мақаланың келесі бөлімінде талданады.

«Жол» ұғымының практикалық аспектілері

Экологиялық саясат тұрғысынан «жол» концептісі батыстық «жасыл саясатпен» үндеседі. Бірақ олардың арасында принципті айырмашылық бар. Батыстық «жасыл саясат» табиғатты қорғауды сыртқы реттеу тетіктері арқылы жүзеге асырады – заңнама, салық, шектеулер. Ал «жол» концептісі бұл үдерісті ішкі моральдық міндет ретінде негіздейді. Бұл айырмашылық практика-

да анық көрінеді. Сыртқы реттеу тұрақты бақылауды талап етеді. Ішкі моральдық жауапкершілік болса, экологиялық сананың қалыптасуына сүйенеді.

Қазақстанның 2021 жылғы «Экологиялық білім беру туралы» заңы осы екі тәсілді ұштастыруға бағытталған маңызды қадам [17]. Ол құқықтық нормалар мен мәдени-тәрбиелік ықпалдарды біртұтас жүйе ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан «жол» концептісі нормативтік және мәдени деңгейлердің синтезін қамтамасыз ететін әдіснамалық негіз ұсынады. Экологиялық салық салу, көміртегі бейтараптығына ұмтылу, жаңартылатын энергия көздерін дамыту – бұл шаралардың барлығы дұрыс бағыттағы институционалдық қадамдар. Бірақ олардың тиімділігі қоғамның моральдық және құндылықтық дайындығына тікелей байланысты.

Білім беру жүйесінде «жол» ұғымының практикалық мүмкіндіктері айқын көрінеді. Қазақтың дәстүрлі тыйымдары мен мақал-мәтелдері, атап айтқанда «Жерді сабалама», «Бұлақ көрсең, көзін аш», «Атадан мал қалғанша тал қалсын» – бұл экологиялық нормативтік жүйенің тілдік коды. Бұл кодты мектеп бағдарламасына енгізу мәдени тәрбие мен экологиялық сананы қалыптастырудың тиімді дидактикалық тәсілі. Неге? Себебі ол абстрактілі қағидаларға емес, нақты бейнелік ойлауға негізделген.

Жоғары оқу орындарында «жол» ұғымын экологиялық этика курстарының аналитикалық негізі ретінде пайдалануға болады. Сонда студенттер экологиялық дилеммаларды формальды ережелер арқылы емес, «қай жол дұрыс?» деген моральдық сұрақ аясында шешеді [3, 79 б.]. Бұл тәсілдің басты артықшылығы – дәстүрлі мәдени мұра мен заманауи ғылыми-техникалық дамуды бір-біріне қарама-қарсы емес, өзара толықтыратын жүйелер ретінде қарастыру. Теориялық тұжырымдарды практикада тексеру үшін Батыс Қазақстан өңірін алайық. Бұл аумақта көшпелі мал шаруашылығының дәстүрлі практикалары салыстырмалы түрде жақсы сақталған [18, 170 б.]. Мұнда үш бағыт айқындалады.

Бірінші бағыт – жайылымдарды ауыспалы пайдалану дәстүрін заманауи ауыл шаруашылығына бейімдеу. Бұл – жайылымдардың деградациясын болдырмаудың тиімді әрі тәжірибе жүзінде дәлелденген механизмі. Сондықтан

мұны қайта ойлап табудың қажеті жоқ – қолданыстағы тәжірибені жаңғырту маңызды [18, 156 б.]. Бұл модельдің тұрақты жұмыс істеуі жергілікті қауымдастықтың қолдауына тәуелді. Ал мұндай қолдауды дәстүрлі «киелі табиғат» концепциясы қамтамасыз етеді. Дәстүрде қасиетті саналған таулар, бұлақтар, орман алқаптарын ерекше қорғалатын аумақтар жүйесіне енгізу керек. Ол мемлекеттік реттеу шарасы ретінде емес, мәдени мұраны сақтаудың табиғи жалғасы ретінде қабылданады.

Екінші бағыт – осы мәдени-экологиялық негізді институционалдық деңгейде бекіту. Яғни, дәстүрлі тәжірибелерді заманауи басқару және реттеу тетіктерімен ұштастыру. Бұл – экономикалық және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ететін аралық буын.

Үшінші бағыт – экологиялық туризмді дамыту. Егер алдыңғы екі бағыт нәтижелі жүзеге асса, бұл сала табиғи түрде дамиды. Көші-қон жолдары, жайлаулар, тарихи қоныстар – бәрі тек мәдени мұра емес, сонымен бірге тірі экожүйе. Осылайша туризм экологиялық жауапты әрі экономикалық тиімді модельге айналады.

Алайда аталған үш бағыттың барлығына ортақ шектеу бар, ол дәстүрлі білім тасымалдаушылары санының азаюымен байланысты. Урбандалу үдерісі дәстүрлі тәжірибенің үздіксіздігін әлсіретеді, климаттың өзгеруі жайылымдық экожүйелердің табиғи құрылымын өзгертеді, ал жастардың ауыл шаруашылығына деген қызығушылығы төмендеуде. Бұл факторлар мәдени тәжірибелерді жаңғыртуды мемлекеттік қолдаусыз жүзеге асыруды қиындатады, ал мұндай қолдау міндетті түрде ғылыми негіздемемен қамтамасыз етілуі тиіс.

Бұл практикалық импликациялардың жаһандық өлшемі БҰҰ Тұрақты даму мақсаттарымен байланысты. Тұрақты даму мақсаттарының этикалық өзегі – болашақ ұрпақтар алдындағы жауапкершілік. Бұл ұстаным Г. Йонастың «жауапкершілік принципімен» үндеседі. Осы қағида қазақтың «жол» философиясында да бар. Айырмашылық – берілу формасында. Тұрақты даму мақсаттары нормативтік-құқықтық тілге сүйенсе, «жол» мәдени-символдық тілді пайдаланады. Дж. Сакстың тұрақты даму туралы талдауы мәдени факторлардың Тұрақты даму мақсаттарын іске асырудағы шешуші

рөлін көрсетеді [12, 258 б.]. Бұл тұжырым «жол» концептісінің практикалық маңызын жаһандық деңгейде негіздеуге мүмкіндік береді. Тұрақты дамудың үш бағыты – экономикалық, әлеуметтік, экологиялық – тепе-теңдігі қазақтың «орта жол» философиясымен сәйкес келеді. Бұл сәйкестік тек риторикалық ұқсастық емес. Ол «жол» ұғымының экологиялық аспектісін тұрақты даму саясатының мазмұндық негізі ретінде қарастырудың теориялық алғышарты.

Жүргізілген зерттеу «жол» ұғымының экологиялық аспектісі бір мезгілде әмбебап және бірегей екенін көрсетті. Бұл екі қасиет бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше – толықтырады.

Әмбебап деңгей. Ортақ онтологиялық тезис: адам табиғаттың құрамдас бөлігі, оны иеленуші емес. Бұл ұстаным даосизмдегі «дао», буддизмдегі «орта жол», исламдық тасаввуфтағы «тарих», батыстық терең экологиядағы «эко-дао» – бәрінен бар. Зерттеу көрсеткендей, ресурстарды ұтымды пайдалану, биоалуантүрлілікті сақтау, табиғатқа құрметпен қарау – бұл қағидалардың бәрі трансмәдени сипатқа ие. А. Несстің терең экологиясы батыс философиясының осы әмбебап принципке өзіндік зияткерлік жолмен келгенін көрсетеді. Ал қазақ мәдениеті бұл қағидаларды ұзақ тарихи кезеңдер бойы тәжірибелік деңгейде жүзеге асырып келген.

Бірегей деңгей. Әмбебап тезистің қазақ мәдениетіндегі өзіндік көрінісі. Бұл контексте «жол» тек философиялық метафора емес, ол тарихи тәжірибеге негізделген нормативтік-практикалық жүйе. Бұл жүйе төрт деңгейді біріктіреді. Моральдық деңгейде бұл Жер-Ана культі арқылы, ритуалдық деңгейде Жер-Су рәсімдері арқылы, тілдік деңгейде тыйымдар мен мақал-мәтелдер арқылы, ал практикалық деңгейде қалдықсыз өмір сүру қағидалары арқылы көрініс табады. Батыстық экологиялық этика мұндай интеграцияға ұмтылыс танытып отыр, ал қазақ мәдениетінде бұл синтез тарихи түрде қалыптасқан және әлеуметтік практикада орныққан [14]. Бұл синтез «жол» ұғымының қазақ дүниетанымындағы көрінісін жаһандық экологиялық философияға қосылған өзіндік үлес ретінде қарастыруға негіз береді. Қазақ моделінің теориялық құндылығы – ол батыс рационализмі мен шығыстық тұтас дүниетанымды байланыстыратын концептуалды көпір қызметін

атқара алады. Ол экоцентристік этиканың (А. Леопольд, Х. Ролстон) қағидаларын мәдени-тәжірибелік деңгейде нақтылайды.

Зерттеудің бірнеше шектеулерін де атап өту керек. Олар болашақ зерттеулердің бағытын белгілеуге мүмкіндік береді. Біріншіден, Эмпирикалық база негізінен қайталама дереккөздерге сүйенеді – жарияланған фольклор жинақтары мен этнографиялық сипаттамалар. Далалық зерттеулер жүргізілмеген. Сондықтан дәстүрлі практикалардың қазіргі сақталу деңгейі тікелей тексерілмеген. Екіншіден, Зерттеу көбіне Батыс Қазақстан материалдарына негізделген. Шығыс, Оңтүстік, Орталық Қазақстан аймақтарының ерекшеліктері, сондай-ақ түркі және моңғол халықтарымен салыстырмалы талдау жеткілікті қамтылмаған. Үшіншіден, «жол» концептісі мен Қазақстанның нақты саяси құжаттары, соның ішінде «Жасыл экономика» бағдарламасы және «Экологиялық білім беру туралы» заң арасындағы байланыс эмпирикалық тұрғыдан жеткілікті тексерілмеген.

Осы шектеулерді ескере отырып, болашақ зерттеулер үшін бірнеше бағыт айқындалады. Бірінші бағыт мал шаруашылығымен айналысатын отбасылар арасында сауалнама, тереңдетілген сұхбат және бақылау әдістері арқылы далалық этнографиялық зерттеулер жүргізуді қамтиды. Екінші бағыт Қазақстанның барлық өңірлерін, сондай-ақ көрші көшпелі халықтарды қамтитын салыстырмалы-мәдени талдауды тереңдетуге бағытталған. Үшінші бағыт экологиялық экономика, психолінгвистика және корпустық лингвистика салаларындағы мамандармен пәнаралық синтезді кеңейтуді көздейді. Төртінші бағыт «жол» ұғымын мектеп оқулықтары мен жоғары оқу орындарының экологиялық этика курстарына енгізудің нақты әдістемесін әзірлеумен байланысты. Бесінші бағыт климаттың өзгеруі, урбандалу және жаһандану жағдайында дәстүрлі экологиялық сананың трансформациясын ұзақ мерзімді мониторингтеу міндетін алға қояды.

Қорытынды

Осы зерттеу «жол» ұғымының экологиялық аспектісін табиғатпен үйлесімділік философиясы тұрғысынан

жүйелі талдауды мақсат етті. Жүргізілген философиялық, салыстырмалы және эмпирикалық талдаулар нәтижесінде бірқатар теориялық тұжырымдар мен практикалық қорытындылар жасалды.

Бірінші тұжырым – «Жол» ұғымының экологиялық аспектісі үш деңгейді қамтитын тұтас жүйе: онтология, гносеология, аксиология. Онтологиялық деңгейде «жол» – табиғаттың өзінің болу тәсілі. Табиғат ішкі заңдылықтарға бағынады. Егер адамзат осы заңдылықтармен үйлеспесе, климаттық дағдарыс пен биосфера деградациясы басталады. Гносеологиялық деңгейде «жол» ғылыми-аналитикалық және дәстүрлі-тәжірибелік білімнің синтезіне негізделген тұтас экологиялық дүниетанымға бағдар береді. Аксиологиялық деңгейде «жол» моральдық міндеттемеге айналады. Табиғат заңдылықтарын тану – оны сақтау жауапкершілігін туындатады. Осы үш деңгей бір-бірімен байланысты: тану, білу, сақтау. Бұл деңгейлердің философиялық рефлексия тіліне айналуын біз даосизмдегі «дао», антикалық «орта жол», исламдық «тарих» ұғымдарынан бастап, терең экология мен «мейірімді тыңдау» принципіне дейінгі эволюциядан көрдік.

Екінші тұжырым табиғатпен үйлесімділік философиясындағы парадигмалық эволюцияның өз логикасы бар. Антропоцентризм, биоцентризм және экоцентризм арасындағы сабақтастық заңды. Неге? Себебі экологиялық дағдарыс тереңдеген сайын этикалық қауымдастық шекарасы кеңейе түскен – адамнан тірі организмдерге, одан әрі биогеоценозға қарай. Антропоцентризмге сын, биоцентристік тұжырымдама, «жер этикасы», «жауапкершілік принципі» – бәрі бір-бірін толықтыратын диалог құрады. Олар уақыттық өлшемде болашақ ұрпақтар алдындағы моральдық міндеттемені негіздейді. «Жол» ұғымы осы теориялық бағыттарды бір концептуалды тұтастыққа біріктіреді. Ол экоцентризмнің этикалық қағидаларын, уақыттық жауапкершілік идеясын және болмыс тәсілі ретіндегі онтологиялық тұжырымды өз бойына синтездейді.

Үшінші тұжырым – қазақ мәдениетіндегі «жолдың» экологиялық коды батыстық экоцентристік этиканың тәжірибелік негіздерінің бірі. Бұл код бірнеше деңгейде жүзеге асады: онтологиялық деңгейде «Жер-Ана» концептісі табиғатты тірі әрі рухани

субъект ретінде қабылдатады; ритуалдық деңгейде Жер-Су культі өзара жауапкершілік қатынасын бекітеді; нормативтік деңгейде тыйымдар жүйесі табиғатқа агрессияны шектейді; тілдік деңгейде мақал-мәтелдер бұл қағидаларды ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. «Киелі табиғат» концепциясы осы деңгейлерді біртұтас дүниетанымға біріктіреді. Д. Катранның этнографиялық деректері бұл жүйенің практикалық сипатын дәлелдейді. Мысалы, қоныс аудару кезінде аумақты тазалау, бұлақтарды табиғи арнасына қайтару – бұлар қалдықсыз өмір сүрудің тарихи формасы. Батыстық экоцентризм ұқсас тұжырымдарға зияткерлік ізденіс арқылы келсе, қазақ мәдениеті бұл қағидаларды ұзақ уақыт бойы тәжірибеде жүзеге асырған. Сондықтан «жолдың» экологиялық кодын тек мәдени мұра емес, тәжірибелік тұрғыдан дәлелденген модель ретінде қарастырамыз.

Төртінші тұжырым – «жолдың» экологиялық аспектісі – практикалық саясат пен білім беру үшін мазмұнды ресурс. Экологиялық саясатта «жол» концептісі батыстық «жасыл саясаттан» ерекшеленеді. Батыстық тәсіл сыртқы реттеуге (заңнама, салық, шектеулер) сүйенсе, «жол» ішкі моральдық міндетке негізделген. Сыртқы реттеу бақылау механизмдерін талап етеді. Ал ішкі моральдық жауапкершілік экологиялық сананы дамытады. Қазақстанның «Экологиялық білім беру туралы» заңы осы екі тәсілді ұштастыруға бағытталған институционалдық қадам. Бірақ оны дәстүрлі экологиялық мәдениет элементтерімен толықтыру керек. Білім беру жүйесінде «жолдың» дидактикалық әлеуеті зор. Тыйымдар мен мақал-мәтелдер абстрактілі қағидалардан гөрі нақты бейнелер арқылы нормативтік жүйе құрайды. Батыс Қазақстан өңірінің мысалы үш бағыттың өзара байланысын көрсетті, яғни жайылымдарды ауыспалы пайдалану, киелі нысандарды қорғау, экологиялық туризмді дамыту. Тұрақты даму мақсаттары аясында мәдени факторлар шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан «жол» ұғымының экологиялық аспектісі – бұл фактордың қазақстандық контекстегі нақты көрінісі.

Бесінші тұжырым – «Жолдың» экологиялық аспектісінің әмбебаптығы мен бірегейлігі бір-біріне қайшы келмейді. Керісінше, олар концептуалдық синтезге жол ашады. Даосизм, буддизм, антикалық

«орта жол», ислам философиясы, терең экология – бәрі бір ортақ онтологиялық қағидаға келіп тіреледі, яғни адам табиғаттың құрамдас бөлігі, оны иеленуші емес. Бұл әмбебап қағида «жол» ұғымын адамзаттың ортақ дүниетанымдық негізі ретінде тануға мүмкіндік береді. Қазақ мәдениетінде бұл тезистің көрінісі ерекше. Ол батыс рационализмі мен шығыстық тұтас дүниетанымды байланыстыратын концептуалдық көпір қызметін атқарады. Қазақ үлгісі экоцентристік этиканы тарихи қалыптасқан мәдени тәжірибе арқылы нақтылайды. Мұндай синтез – жаһандық экологиялық дискурста әлі де жеткіліксіз зерттелген бағыт.

Әділдік үшін бірнеше шектеуді де атап өту керек. Эмпирикалық база негізінен қайталама дереккөздерге сүйенеді. Далалық зерттеулер жүргізілмеді. Зерттеу Батыс Қазақстан өңірімен шектелді. Өңірлік ерекшеліктер толық қамтылмаған. Экологиялық экономика, психоллингвистика, корпустық лингвистикамен пәнаралық синтез жеткіліксіз. Осыған байланысты болашақ зерттеулерге бес бағыт ұсынылады:

1. **Далалық этнография** – мал шаруашылығы отбасылары арасында сауалнама, сұхбат, бақылау.

2. **Салыстырмалы-мәдени талдау** – Қазақстанның барлық өңірлерін және көшпелі халықтарды (моңғол, қырғыз, түрікмен) қамту.

3. **Пәнаралық зерттеу** – «жол» метафорасының экологиялық санаға әсерін психологиялық эксперименттер және корпустық лингвистика әдістерімен тексеру.

4. **Әдістемелік әзірлемелер** – «жол» концептісін мектеп және жоғары оқу орындарының экологиялық курстарына енгізу жолдары.

5. **Ұзақ мерзімді мониторинг** – климаттың өзгеруі, урбандалу, жаһандану жағдайында дәстүрлі экологиялық сананың қалай өзгеретінін бақылау.

Қорытындылай келе, «жол» ұғымының экологиялық аспектісі – бұл жай ғана ғылыми абстракция емес. Ол қазақ халқының табиғатпен үйлесімді өмір сүруінің тарихи қалыптасқан философиялық үлгісі. Бұл үлгі бір мезгілде үш маңызды сипатқа ие. Теориялық тұрғыдан – онтологиялық, гносеологиялық және аксиологиялық деңгейлерде негізделген тұтас жүйе. Мәдени тұрғыдан – ұзақ тарихи тәжірибе

арқылы қалыптасып, әлеуметтік практикада бекітілген. Практикалық тұрғыдан – заманауи экологиялық саясат, білім беру жүйесі және тұрақты даму стратегиялары аясында қолдануға болатын мазмұнды ресурс. Жаһандық экологиялық дағдарыс жағдайында «дұрыс жолды» айқындау мәселесі ерекше өзекті. Осы сұраққа қазақ мәдениетіндегі «жол» ұғымы әрі философиялық, әрі практикалық деңгейде жауап ұсына алады. Оны сақтау, жаңғырту және заманауи экологиялық ой-пікірмен сабақ-тастыру – тек философия ғылымының ғана емес, бүкіл қоғамның орнықты дамуын қамтамасыз етудегі маңызды бағыттардың бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лао-цзы. (2020). *Дао дэ цзин*. АСТ.
- 2 Naess, A. (1989). *Ecology, community and lifestyle: Outline of an ecosophy*. Cambridge University Press.
- 3 Михайловский, А. В. (2009). Мартин Хайдеггер – философ на лесной тропе. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология»*, (2), 112–121.
- 4 Глазачев, С. Н., & Глазачева, А. О. (2013). Экологическая культура – метафора эпохи перемен. *Вестник МГТУ им. М. А. Шолохова. Серия «Социально-экологические технологии»*, (2), 7–12.
- 5 Naess, A. (1986). The deep ecological movement. *Philosophical Inquiry*, 8(1–2), 10–31.
- 6 Jonas, H. (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age*. University of Chicago Press.
- 7 White, L. (1967). The historical roots of our ecologic crisis. *Science*, 155(3767), 1203–1207.
- 8 Leopold, A. (1949). *A Sand County almanac, and sketches here and there*. Oxford University Press.
- 9 Shue, H. (2017). Mitigation: First imperative of environmental ethics. In S. M. Gardiner & A. Thompson (Eds.), *The Oxford handbook of environmental ethics* (pp. 465–473). Oxford University Press.
- 10 Callicott, J. B., & Frodeman, R. (Eds.). (2008). *Encyclopedia of environmental ethics and philosophy* (Vols. 1–2). Macmillan Reference USA.
- 11 Witoszek, N., & Brennan, A. (Eds.). (1999). *Philosophical dialogues: Arne Næss and the progress of ecophilosophy*. Rowman & Littlefield.
- 12 Sachs, J. D. (2015). *The age of sustainable development*. Columbia University Press.
- 13 Нәби, Ә., Нұрқабекұлы, С., Төлеген, М., & Ғинаятұлы, А. (2020). *Ecosophy немесе киелі табиғат*. Астана.
- 14 Экологиялық жауапкершілік: Көшпенділер мәдениетінен не үйренуге болады? (2023, 3 наурыз). *Stan.kz*. <https://stan.kz/jusan-bank-ekologiyalik-zhauapkershiligi-koshpendiler-m-377764/>
- 15 Сарткожаұлы, К. (2009). *Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары*. Алматы.
- 16 Қондыбай, С. (1997). *Қазақ мифологиясына кіріспе*. Алматы.
- 17 Қазақстан Республикасының Экология кодексі (2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚР Кодексі). (2021). *Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>
- 18 Ferret, C. (2017). Bêtes et gens: Techniques pastorales dans deux aouls kazakhs. *Études rurales*, (200), 156–197.

Transliteration

- 1 Lao-tszy. (2020). *Dao de tszin* [Tao Te Ching]. AST. (In Russian)
- 2 Naess, A. (1989). *Ecology, community and lifestyle: Outline of an ecosophy*. Cambridge University Press.
- 3 Mikhaylovskiy, A. V. (2009). Martin Khaydegger – filosof na lesnoy trope [Martin Heidegger – philosopher on the forest path]. *Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii. Seriya «Filosofiya. Filologiya»*, (2), 112–121. (In Russian)
- 4 Glazachev, S. N., & Glazacheva, A. O. (2013). *Ekologicheskaya kul'tura – metafora epokhi peremen* [Ecological culture – a metaphor of an era of change]. *Vestnik MGGU im. M. A. Sholokhova. Seriya «Sotsial'no-ekologicheskije tekhnologii»*, (2), 7–12. (In Russian)
- 5 Naess, A. (1986). The deep ecological movement. *Philosophical Inquiry*, 8(1–2), 10–31.
- 6 Jonas, H. (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age*. University of Chicago Press.
- 7 White, L. (1967). The historical roots of our ecologic crisis. *Science*, 155(3767), 1203–1207.
- 8 Leopold, A. (1949). *A Sand County almanac, and sketches here and there*. Oxford University Press.
- 9 Shue, H. (2017). Mitigation: First imperative of environmental ethics. In S. M. Gardiner & A. Thompson (Eds.), *The Oxford handbook of environmental ethics* (pp. 465–473). Oxford University Press.
- 10 Callicott, J. B., & Frodeman, R. (Eds.). (2008). *Encyclopedia of environmental ethics and philosophy* (Vols. 1–2). Macmillan Reference USA.
- 11 Witoszek, N., & Brennan, A. (Eds.). (1999). *Philosophical dialogues: Arne Næss and the progress of ecophilosophy*. Rowman & Littlefield.
- 12 Sachs, J. D. (2015). *The age of sustainable development*. Columbia University Press.
- 13 Nabi, A., Nurqabekuly, S., Tolegen, M., & Ghinayatuly, A. (2020). *Ecosophy nemese kieli tabighat* [Ecosophy or sacred nature]. Astana. (In Kazakh)
- 14 Ekologiyalyq jauapkershilik: Koshpendiler madenietinen ne uirenuge bolady? (2023, March 3). [Environmental responsibility: What can we learn from nomadic culture?]. *Stan.kz*. <https://stan.kz/jusan-bank-ekologiyalik-zhauapkershiligi-koshpendiler-m-377764/> (In Kazakh)
- 15 Sartkozhauly, K. (2009). *Qazaqtyn salt-dasturleri men adet-ghuryptary* [Kazakh customs and traditions]. Almaty. (In Kazakh)
- 16 Qondybai, S. (1997). *Qazaq mifologiyasyna kirispe* [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty. (In Kazakh)
- 17 Qazaqstan Respublikasynyn Ekologiya kodeksi (2021 zhylyghy 2 qantardagy № 400-VI QR Kodeksi)

[Environmental Code of the Republic of Kazakhstan (Code of the Republic of Kazakhstan No. 400-VI dated January 2, 2021)]. *Informatsionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov Respubliki Kazakhstan «Adilet»*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> (In Kazakh)

18 Ferret, C. (2017). Bêtes et gens: Techniques pastorales dans deux aouls kazakhs. *Études rurales*, (200), 156–197.

Авторлардың үлесі

Ы.Ж. Анламасова – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, зерттеу әдіснамасын қалыптастыру, материалдарды жинау және талдау, мақаланың негізгі мәтінін дайындау. *М.М. Манасова* – зерттеудің ғылыми бағытын айқындау, теориялық-әдіснамалық талдау, ғылыми редакциялау, мақаланың мазмұнын жетілдіру және соңғы нұсқасын бекіту. *Т.М. Садыкова* – қазақ мәдениеті мен философиялық дәстүрлерге қатысты материалдарды талдау, теориялық тұжырымдарды нақтылау, мақаланы ғылыми редакциялау және соңғы нұсқасын бекіту.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Ырсалды Жиентайқызы Анламасова</i>	PhD докторант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, ulussy@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-4177-2377
<i>Мира Манасқызы Манасова</i>	Философия және мәдениет теориясы кафедрасының меңгерушісі, PhD, қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, miramanassova@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6562-7854
<i>Торғын Мейірханқызы Садыкова</i>	аға оқытушы, PhD, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, storgyn@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8952-0253
<i>Ырсалды Жиентаевна Анламасова</i>	PhD докторант, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, ulussy@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-4177-2377
<i>Мира Манасовна Манасова</i>	Заведующий кафедрой философии и теории культуры, PhD, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, miramanassova@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6562-7854
<i>Торғын Мейірхановна Садыкова</i>	старший преподаватель, PhD, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан, storgyn@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8952-0253
<i>Yrsaldy Anlamassova</i>	PhD candidate, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan ulussy@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-4177-2377
<i>Mira Manassova</i>	Head of the Department of Philosophy and Theory of Culture, PhD, Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, miramanassova@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6562-7854
<i>Torgyn Sadykova</i>	Senior Lecturer, PhD, S. Seifullin Kazakh Agro-Technical Research University, Astana, Kazakhstan, storgyn@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8952-0253

